

Stöndum saman

Um efnið

Kynning

Einelti hefur náð áður óþekktum hæðum í bandarískum skólum og má um margt líkja því við farsótt. Samkvæmt *Miðlægri samræmingarstöð öryggismála skóla í Bandaríkjunum* (*The National School Safety Center*) er einelti þrálátur og vanmetinn vandi í bandarísku skólakerfi (Beale, 2001). Samkvæmt könnun sem gerð var þvert á bandaríska skóla greindu rúmlega 30% nemenda frá því að hafa orðið fyrir eða beitt aðra einelti (Nasel, o.fl., 2001; Swearer og Espelage, 2004).

Stöndum saman í PBS er hugsað sem verkfæri í baráttunni við þessa illvígu farsótt. Í efniinu er lögð áhersla á að sameina heildstæðan stuðning við jákvæða hegðun (PBS), þriggja þrepa viðbragð við óæskilegri hegðun og endurskilgreindri hugmyndafræði um einelti. Í *Stöndum saman* er nemendum kennt að besta leiðin til að koma í veg fyrir og stöðva óæskilega hegðun sé að veita henni ekki athygli. Þar með er lögð áhersla á að þolendur og áhorfendur læri að bregðast við óæskilegri hegðun með viðeigandi hætti en ekki eingöngu leitast við að draga úr óæskilegri hegðun geranda. *Stöndum saman* verkefnið er hugsað sem hluti af stærra inngripi skóla í agamálum, þannig verður innleiðing áreynsluminni og líkur aukast á að nemendur og stafsmenn tileinki sér efnið.

Veturinn 2007 var gagnsemi *Stöndum saman* metin með forkönnun í grunnskóla í Oregon fylki í Bandaríkjunum. Þátttakendur voru þrír nemendur með hegðunarvanda sem voru valdir í samráði við skólastjóra. Fylgst var með samskiptum nemendanna við skólafélaga í 10 mínútna áhorfslofum í matarhléi. Niðurstöður sýndu að verulega dró úr hegðunarvanda hjá þessum nemendum eftir að inngrip með *Stöndum saman* hófst (55-69% minni hegðunarvandi). Þar að auki voru aðrir nemendur á leiksvæði marktækt líklegri til að bregðast við óæskilegri hegðun með viðeigandi hætti.

Áhrif eineltis

Gerendur jafnt sem þolendur eineltis eru í aukinni hættu að þróa með sér hegðunar-, náms- og tilfinningalegan vanda (Espelage og Swearer, 2003; Schwartz og Gorman, 2003) og eru enn fremur í aukinni hættu að þróa með sér þunglyndi, kvíða, félagslega einangrun, lágt sjálfsmat og sjálfsvígshugsanir (Baldry og Farrington, 1998). Gerendur og þolendur eru líklegri til að missa úr skóla og flosna upp úr námi (Berthold og Hoover, 2000; Neary og Joseph, 1994) og auknar líkur eru á vanmáttarkennd sem kemur m.a. fram í því að unnið er undir getu þegar á vinnumarkað er komið (Carney og Merrell, 2001; NSSC, 1995). Gerendur í eineltismálum eru í aukinni hættu að verða dæmdir fyrir glæpi og umferðalagabrot (Roberts, 2000). Barn sem telst bæði gerandi og þolandi eineltis á enn frekar á hættu að þróa slaka sjálfsmynd og glíma við félagslega höfnun en barn sem eingöngu telst vera gerandi eða þolandi eineltis (Andreou, 2000).

Ríkjandi stefnur í eineltisforvörnum

Þegar fjallað er um skaðleg áhrif eineltis beinast sjónir gjarnan að gerendum eineltis. Skaðleg áhrif gerenda á umhverfi eru vel þekkt og því beinast flest inngríp að því að koma í veg fyrir og leiðrétta hegðun gerenda (Smokowski og Kopasz, 2005). Í Bandaríkjunum hefur verið lögð mikil áhersla á að auka öryggi í skólum og ráðist hefur verið í fjölbreyttar forvarnir gegn einelti. Samkvæmt könnun sem gerð var í Bandaríkjunum eru 39 af 51 ríkjum Bandaríkjanna með fræðslu fyrir starfsmenn, foreldra og börn um það hvernig vænlegast sé að bregðast við einelti (Furlong og Morrison, 2000) og 23 ríki hafa fest í lög bann við einelti þannig að beita megi viðurlögum ef einelti á sér stað í skóla (<http://bullypolice.org>).

Með aukinni áherslu á að stöðva einelti hafa ýmis verkefni sem ætlað er að draga úr einelti í skólum litið dagsins ljós. Þrátt fyrir margvísleg inngríp eru vísbendingar um að herferðin sé ekki að ná tilsettu marki. Í skýrslu heilbrigðisráðherra Bandaríkjanna um ofbeldi meðal ungmenna (U.S. Department of Health and Human Services, 2001) eru skilgreindir 29 lykilþætti sem samkvæmt rannsóknum hafa sýnt fram á forvarnargildi. Eina forvarnarverkefnið sem innihélt viðunandi fjölda virkra þátta er Olweusar verkefnið gegn einelti (Olweus, Limber og Mihalic, 1999). Það verkefni var talið lofa góðu en náði ekki að verða til

fyrirmyndar (model program). Nýlegt mat á 32 eineltisforvarnarverkefnum skilaði sambærilegum niðurstöðum; aðeins Olweusar verkefnið komst á blað sem áhrifaríkt verkefni (Osher og Dwyer, 2006). Að lokum bendir kerfisbundið yfirlit um rannsóknir á eineltisforvörnum til þess að eineltisforvarnir hafi eingöngu áhrif á þriðjung fylgibreyta en merkjanleg áhrif koma þó fram með óbeinum hætti, helst í aukinni þekkingu á eineltisforvörnum.

Skilgreining á einelti

Hvernig stendur á því að svo fá eineltisverkefni geta sýnt fram á árangur með óyggjandi hætti? Að hluta kann vandinn að felast í erfiðleikum við að aðgerðabinda og skilgreina hvað felst í hegðuninni einelti (Griffin og Gross, 2004). Algengast er að einelti sé skilgreint sem endurtekin árás, ógn eða þvingun í garð einstaklings sem minna má sín vegna líkamlegrar stærðar, þroska eða félagsstöðu og að um misræmi á valdi sé að ræða (Carney og Merrell, 2001; Due, o.fl., 2005; Olweus, 1993; Smith og Anadiadou, 2003; Smith og Brain, 2000).

Þegar litið er til þeirra fjölbreyttu endurteknu líkamlegu, yrtu og félagslegu þátta, ásetnings um skaða og valdaójafnvægis verður ljóst að erfitt er að bera kennsl á og meta hvenær þessir þætti eru nægjanlega afgerandi til að flokkast undir einelti. Hefðbundnar skilgreiningar á einelti krefjast þess að rannsakendur meti ekki eingöngu fyrirætlanir geranda heldur einnig hvort um er að ræða endurtekna hegðun sem felur í sér valdamisvægi. Það leikur enginn vafi á að þessi skilgreiningaratriði hafa komið að góðum notum við að skilja og bregðast við einelti en að sama skapi er ljóst að erfitt er að notast við þessar skilgreiningar til þess að meta algengi eineltis eða þróa árangursrík inngrip.

Að viðhalda eineltisverkefni

Erfiðlega getur reynst að festa ný verkefni nægjanlega vel í sessi þannig að þau viðhaldi sér yfir lengri tíma. Af þeim eineltisverkefnum sem hafa sýnt jákvæða niðurstöðu hafa fá náð að sýna fram á sambærilegan árangur tveimur árum síðar. Sem dæmi má nefna að í kjölfar Olweusaráætlunarinnar gegn einelti í suðausturhluta Bandaríkjanna (Limber ofl., 2004) greindu drengir frá marktækt færri tilfellum árása af hendi samnemenda. Tveimur árum síðar var ekki marktækur munur á svörum og grunnlínusvörum. Þar að auki sýndi rannsókn í Rogaland í Noregi að eineltishegðun jókst þremur árum eftir inngrip með Olweusaráætlun gegn einelti (Roland, 1993). Hugsanlega liggja nokkrar ástæður þar að baki. Í fyrsta lagi krefst innleiðing stórra verkefna bæði tíma og vinnuframlags sem erfitt er að viðhalda ef fátt er um jákvæðar niðurstöður og hugsanlegt er að jákvæðar niðurstöður Olweusaráætlunarinnar í Noregi tengist ekki síst því hversu vel verkefninu er fylgt eftir af Olweusi sjálfum (Rigby, 2006). Í öðru lagi eru ekki alltaf til staðar heildstæð kerfi í skólum þar sem lögð er áhersla á að fyrirbyggja hegðunarvanda. Endurteknar rannsóknir hafa sýnt fram á að bestur árangur næst ef unnið er heildstætt með eineltisforvarnir í skólum í stað þess að vinna með einstaka bekkjum eða eingöngu með þolendum og gerendum (Olweus, Limber og Mihalic, 1999; Pepler o.fl., 1994).

Áhorfendur

Eins og fram hefur komið er mikilvægt að vinna forvarnarstarf bæði með þolendum og gerendum. En rannsóknir hafa sýnt að ekki er síður mikilvægt að huga að hlut áhorfenda í einelti (O'Connell ofl., 1999). Áhorfendur gegna líkt og þolendur mikilvægu hlutverki í að viðhalda eineltishegðun. Með viðbrögðum sínum geta áhorfendur ýtt undir hegðun geranda með virkum hætti (t.d. með hlátri og þátttöku) eða einfaldlega með því að standa hjá og fylgjast með án þess að aðstoða þolandann. Of lítil áhersla hefur verið lögð á að kenna áhorfendum að stöðva einelti með því að stíga úr aðstæðum eða koma þolanda til aðstoðar (Hartung og Scambler, 2006).

Stöndum saman í PBS

Með *Stöndum saman* í PBS er gerð tilraun til að bregðast við hindrunum sem til staðar eru í hefðbundnum eineltisforvörnum. Hér að neðan eru eineltisforvarnir skilgreindar út frá PBS.

Skilgreining á einelti

Fyrsta skrefið í að þróa árangursríkt forvarnarverkefni er að finna leiðir til að leggja mat á eineltishegðun. Eins og fjallað er um hér að framan getur verið snúið að skilgreina einelti og hefur því verið brugðið á það ráð að vinna eingöngu með hegðun sem er sértæk, sýnileg og mælanleg. Þar að auki verður hegðunin ekki skilgreind út frá ásetningi, valdaójafnvægi eða hversu oft eineltið á sér stað. Því mun sú skilgreining sem hér er stuðst við ekki falla að fyrri tilraunum rannsakenda til skilgreininga og verður líklega að teljast til víðari flokkunar valdníðslu, sem er einmitt meiningin. Valdníðsla er ætíð hegðunarvandi burtséð frá valdaójafnvægi og tíðni hegðunar. Þannig skal einnig bregðast við einangruðum tilvikum hegðunarvanda þar sem í hlut eiga nemendur með sama valdajafnvægi. Markmið *Stöndum saman* í PBS er að draga úr hegðunarvanda sem viðhaldið er af athygli nemenda og ein afleiðing þess er óhjákvæmilega að eineltishegðun minnkar.

Að viðhalda *Stöndum saman*

Með *Stöndum sama* efninu í PBS er gerð tilraun til að festa forvarnarverkefni vel í sessi og koma í veg fyrir að verkefnið fjari út vegna ófullnægjandi eftirfylgni. *Stöndum saman* í PBS er byggt á þeim grunni sem þegar hefur verið lagður að heildstæðum stuðningi við jákvæða hegðun í skólanum (Hawkins o.fl., 1999; Metzler o.fl., 2001). Verkefnið krefst því lágmarks vinnuframlags umfram það sem þegar hefur verið lagst í vegna PBS. Líkur á nákvæmni og viðhaldi árangurs til lengri tíma aukast þar með. Þar fyrir utan er mikilvægt að unnið hafi verið heildstætt að stuðningi við jákvæða hegðun og að a.m.k. 80% árangri á SET

(School-Wide Evaluation Tool) hafi verið náð (Todd o.fl., 2003). SET er tæki sem metur hversu vel skóli vinnur eftir heildstæðri stuðningsáætlun. Ef unnið hefur verið eftir heilstæðum stuðningi við jákvæða hegðun er auðveldara að tileinka sér gagnreyndar hvetjandi aðferðir sem auka líkurnar á því að verkefnið verði árangursríkt og endist. Að lokum má nefna að ef unnið er með árangursríkum hætti með stuðning við jákvæða hegðun eru auknar líkur á því að starfsfólk nái að tileinka sér og styðja við vinnulag í innleiðingu *Stöndum saman*.

Áhorfendur

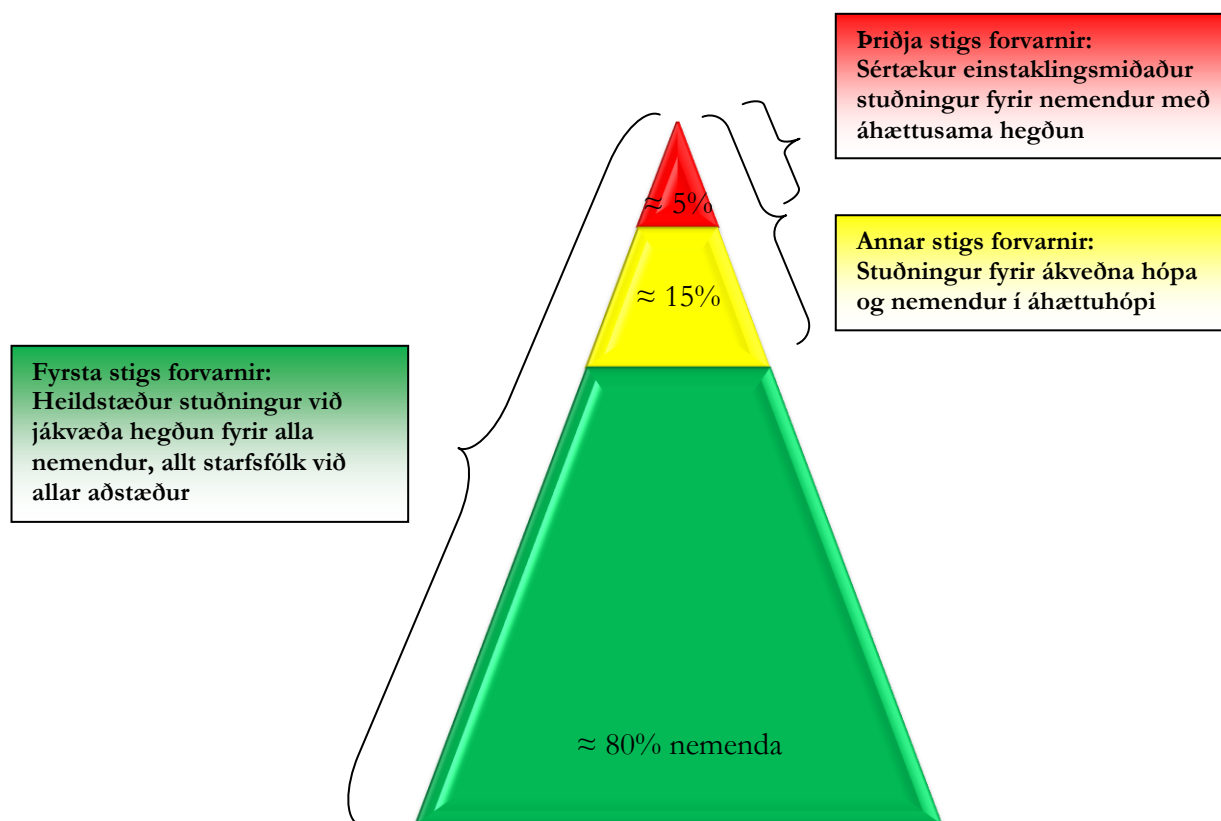
Þegar draga á úr óæskilegri hegðun/eineltishegðun verður að greina breytur sem viðhalda henni. Breytur sem þjóna þeim tilgangi að styrkja hegðunarvanda og auka líkur á endurtekningu eru sérstaklega áhugaverðar. Ef gerendur fá athygli jafningja eða áþreifanlega umbun fyrir óæskilega hegðun eru auknar líkur á því að hegðunin sé endurtekin. *Stöndum saman* í PBS kennir nemendum árangursríkt þriggja þrepa viðbragð við eineltishegðun, þar sem þeir eru hvattir til að styrkja ekki eineltishegðun og þar með er slökkt á hegðuninni. Þar fyrir utan er nemendum umbunað fyrir að bregðast við hegðunarvanda með ábyrgum hætti og þeir aðstoðaðir sem veist er að. Að lokum er starfsfólki skóla kenndar skýrar og einfaldar aðferðir til þess að bregðast við tilkynningum um hegðunarvanda sem dregur enn frekar úr því að vandinn endurtaki sig.

Hugmyndafræðin að baki *Stöndum saman* í PBS

Heildstæður stuðningur við jákvæða hegðun (PBS)

Stöndum saman er hugsað sem eitt af forvarnarverkefnum í heildstæðum stuðningi við jákvæða hegðun (PBS). Heildstæður stuðningur við jákvæða hegðun er fyrirbyggjandi vinnulag ætlað að styðja við jákvæða hegðun nemenda. Þar er tvinnnað saman þjálfun í félagsfærni, raunreynðum aðferðum, atferlisvísindum og kerfisbundinni nálgun til að draga úr hegðunarvanda og bæta menningu í skólum (Horner o.fl., 2005). Í upphafi var PBS atferlisnálgun ætlað að auka lífsgæði barna með alvarlega hegðunarerfiðleika (Bijou og Baer, 1961; Bijou, Peterson og Ault, 1968) en með PBS í skólum er atferlisgreining nýtt í daglegu umhverfi þar sem fullorðnir jafnt sem börn eiga erfitt með að viðhalda viðeigandi hegðun. Með þriggja laga forvörnum eru hagnýttar árangursríkar aðferðir til þess að hanna umhverfi sem styður og ýtir undir árangur fyrir nemendur og starfsfólk (Lewis, Sugai, og Colvin, 1998; Sugai et al., 2000). Mynd 1 hér að neðan lýsir þriggja laga forvarnarlíkaninu.

Mynd 1. Þriggja laga líkan heildstæðs stuðning við jákvæða hegðun (PBS) (Walker o.fl., 1996).

Í fyrsta stigs forvörnum er markmiðið að skapa jákvætt fyrirsjáanlegt umhverfi fyrir nemendur jafnt innan bekkja sem utan. Á þessu stigi er öllum nemendum kennt með afgerandi hætti, m.a. sýnikennslu, æskileg félagshegðun sem ætlast er til að þeir sýni. Þeir eru æfðir í raunverulegum aðstæðum og kunnátta þeirra síðan metin (Colvin og Kame'enuei, 1993). Starfsmenn skóla hljóta þjálfun í að styðja við æskilega hegðun og fá þjálfun í að umbuna slíka hegðun með virkum hætti (Crone og Horner, 2003). Á sama tíma er óæskileg hegðun markvisst skráð og brugðist er við henni með afleiðingum sem eru í samræmi við hegðunina (Sprague og Horner, 2006).

Forvarnir á öðru stigi fela í sér allar aðferðir af fyrsta stigi og þar að auki er bætt inn auknum stuðningi sem sérstaklega er beint að nemendum í áhættuhópi sem ekki ná að sýna viðeigandi hegðun þrátt fyrir fyrsta stigs forvarnir. Þetta stig felur venjulega í sér sérhæfð hópainngrip (s.s. bekkjarfundi), aukinn stuðning (s.s. innstimpun/ústimplun) og nánari gaumur gefinn að undanfara og afleiðingum hegðunar (Sugai o.fl., 2000).

Þriðja stigs forvarnir felast í einstaklingsmiðuðu inngrípum fyrir nemendur með alvarlegan hegðunarvanda sem þurfa á meiru að halda en almennt inngríp á fyrsta stigi og sérhæfðara inngríp á öðru stigi geta gefið. Þessum nemendum gagnast best einstaklingsmiðað mat á virkni hegðunar – virknimat - sem er leið til þess að lesa í mynstur óæskilegrar hegðunar (Repp og Horner, 1999). Þar er unnið á einstaklingsgrunni og úrræði eru sniðin að hegðun hvers og eins sem eykur áhrifagildi inngrípsins (O'Neil o.fl., 1997).

Rannsóknir hafa sýnt að heildstæður stuðningur við jákvæða hegðun hefur góð áhrif á mætingu, námsárangur, ánægju nemenda og námsástundun á sama tíma og dregur úr reiði, eiturlyfjanotkun, glæpum og tilvísunum til skólastjóra (Hawkins o.fl., 1999; Metzler o.fl., 2001). Rannsóknir til þessa hafa beinst að áhrifum heilstæðs stuðnings á æskilega félags- og námshegðun allra nemenda. Þrátt fyrir að góður árangur hljótist af innleiðingu heilstæðs stuðnings þarf fámennur hópur nemenda að auki stuðning vegna hegðunarvanda utan kennslustofa t.d. vegna ofbeldis og eineltis. *Stöndum saman* í PBS er hugsað sem annars og þriðja stigs forvörn fyrir þessa nemendur.

Stöndum saman í PBS

Markmið eineltisforvarna í PBS er að skilgreina árangursríkustu aðferðina til að draga úr ofbeldi og truflandi hegðun. Ein áhugaverðasta þróunin á sviði hegðunarstjórnunar undanfarin 20 ár er aukin áhersla á forvarnir þ.e. að leiðrétta, í stað þess að refsast fyrir, óæskilega hegðun (Horner o.fl., 2004). Þessi áhersla á forvarnir er hvatinn að baki eineltisforvörnum PBS. Sex lykilatriði *Stöndum saman* í PBS eru í fullu samræmi við þá þætti sem sýnt hefur verið fram á að séu nauðsynlegir til þess að innleiða heildstæðan stuðning með árangursríkum hætti og fellur hugmyndafræði eineltisverkefnisins því fullkomlega við heildstæðan stuðning (sjá mynd 2).

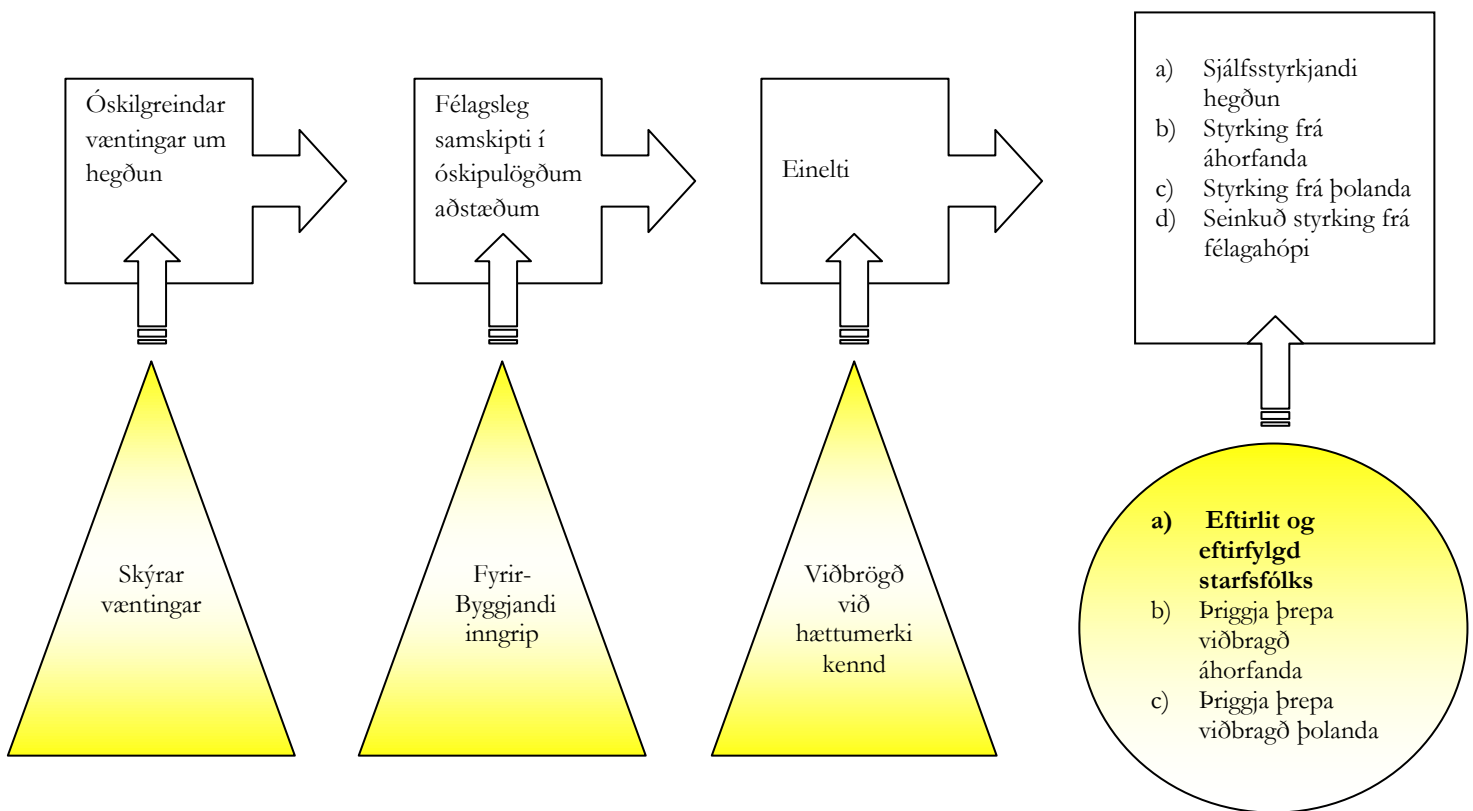
Mynd 2. Sex lykilatriði eineltisforvarna í heildstæðum stuðningi**Sex lykilatriði eineltisforvarna í heildstæðum stuðningi:**

1. Stuðst er við raunreyndar kennsluáferðir til að kenna öllum nemendum hegðunarvæntingar utan kennslustofu
2. Virkt eftirlit er haft með hegðun nemenda og nemendur hvattir til að sýna viðeigandi hegðun utan kennslustofu
3. Hegðun er fyrirbyggð með sértækum leiðréttingum til að koma í veg fyrir að einelti sé styrkt af þolendum eða áhorfendum
4. Óæskileg hegðun er leiðrétt með mótsagnarlausu stigvaxandi inngripi
5. Upplýsingum er safnað og þær metnar til að stýra ákvarðanatöku
6. Teymi er komið á fót sem þróar, innleiðir og stýrir inngripinu í skóla

Forsenda þess að draga úr og fyrirbyggja einelti er að bera kennsl á orsakabreytur sem foreldrar, skólafólk og sérfræðingar hafa stjórn á. Þar er átt við þætti sem eru í umhverfi einstaklinga og spá fyrir um og fylgja í kjölfar óæskilegrar hegðunar. Með öðrum orðum má segja að þörf sé á virknimati á einelti. Virknimat er aðferð til að meta þætti í daglegum samskiptum sem auka líkur á erfiðri hegðun nemanda og þáttum sem geta hvatt til óæskilegrar hegðunar og aukið líkurnar á því að hún eigi sér stað aftur. Með hliðsjón af þessari skilgreiningu verða atburðir sem kveikja og viðhalda einelti að vera sýnilegir og breytanlegir fyrir starfsfólk skóla og fagfólk.

Á mynd 3 hér að neðan má sjá hvernig *Stöndum saman* í PBS er ætlað að hafa áhrif á hegðunarvanda sem viðhaldið er af umhverfispáttum. Efri hlutinn lýsir umhverfi sem hvetur til og viðheldur eineltishegðun en í neðri hlutanum er sýnt hvernig *Stöndum saman* í PBS dregur úr líkunum á að einelti sé viðhaldið.

Mynd 3. Hugmyndafræðin að baki *Stöndum saman* í PBS: Umhverfi sem ýtir undir og viðheldur einelti og aðferðir sem draga úr líkum á einelti

Mynd 3 vísar til þess hvernig *Stöndum sama* í heildstæðum stuðningi dregur úr tíðni eineltis með aðgerðum sem spá fyrir um hegðun og fylgja í kjölfar hennar, sérstaklega með því að kenna hegðun sem dregur úr líkum á einelti. Rannsóknir gefa til kynna að í kjölfar eineltis fái gerandi hvatningu úr umhverfi með athygli jafnaldra og áþreifanlegri umbun (Salmivalli, 2002; Soutter og McKenzie, 2000). Með nákvæmri kennslu á þriggja þrepa viðbragði við óæskilegri hegðun læra nemendur að fjarlægja athygli sem styrkir einelti.

Tilviljunarkennd og illa samræmd viðbrögð starfsfólks við einelti geta aukið líkurnar á einelti við ákveðnar aðstæður. Í bandarískri rannsókn á atferlisaðferðum í skólum kemur fram að helstu ágallar í innleiðingu agakerfa er skortur á markvissum viðmiðunarreglum í innleiðingu (Chard, Smith og Sugai, 1992). Nemendur sem reglulega sýna hegðunavanda eru fljótir að átta sig á því hvað þeir komast upp með, sérstaklega þegar samræmi meðal starfsólks er ábótavant. Með *Stöndum saman* í PBS er séð við þessum vanda með sértækum leiðbeiningum til alls starfsfólks skóla um árangursríkar og skilvirkar aðferðir til þess að bregðast við hegðunavanda og beita afleiðingum. Með innleiðingu þessara aðferða lærir starfsfólk skóla að bregðast við hegðunavanda á samræmdan máta sem dregur úr líkum á að nemendur læri að nýta sér kerfið sér til framdráttar.

- Alberto og Troutman (2003). *Applied behavior analysis for teachers*; 6. útgáfa. Merrill Prentice Hall. Upper Saddle River: New Jersey.
- Andreou, E. (2000). Bully/victim problems and their association with psychological constructs in 8 to 12 year old Greek schoolchildren. *Aggressive Behavior*, 26, 49-56.
- Baldry, A. C. og Farrington, D. P. (1998). Parenting influences on bullying and victimization, *Legal and Criminology Psychology*, 3, 237-254.
- Beale, A. V. (2001). Bullybusters: Using drama to empower students to take a stand against bullying behavior. *Professional School Counseling*, 4, 300-306.
- Berthold, K. A. og Hoover, J. H. (2000). Correlates of bullying and victimization among intermediate students in the Midwestern USA. *School Psychology International*, 21 (1), 65-78.
- Bijou, S. W. og Baer, D. M. (1961). *Child Development: 1. bindi*. A Systematic and Empirical Theory. New York: Appleton-Century-Crofts.
- Bijou, S. W., Peterson, R. F. og Ault, M. H. (1968). A method to integrate descriptive and experimental field studies at the level of data and empirical concepts. *Journal of Applied Behavioral Analysis*, 1, 175-191.
- Carney, A. G. og Merrell, K. W. (2001). Bullying in schools: Perspectives on understanding and preventing an international problem. *School Psychology International*, 22, 364-382.
- Chard, D., Smith, S., og Sugai, G. (1992). „Packaged discipline programs: a consumers guide“. *Oregon Conference Monograph*. Eugene, OR: University of Oregon.
- Colvin, G. og Kame'enui, E. J. (1993). Reconceptualizing behavior management and school-wide discipline in general education. *Education and Treatment of Children*, 16 (4), 361-81.
- Cornell, D. G., Sheras, P. L. og Cole, J. C. (2006). Assessment in bullying. Í S. R. Jimerson og M. J. Furlong (Ritstjórar), *Handbook of school violence and school safety: From research to practice* (bls. 191-207). Lawrence Erlbaum, Mahwah, New Jersey.
- Crone, D. A. og Horner, R. H. (2003). *Building positive behavior support systems in schools: Functional behavioral assessment*. New York: Guilford Press.
- Due, P., Holstein, B. E., Lynch, J., Diderichsen, F., Gabhain, S. N., Scheidt, P. og Currie, C. (2005). Bullying symptoms among school aged children: International comparative cross-sectional study in 28 countries. *European Journal of Public Health*, 15, 128-132.
- Espelage, D. L. og Swearer, S. (2003). Research on school bullying and victimization: What have we learned and where do we go from here? *School Psychology Review*, 23, 365-383.

Frey, K. S., Dietsch, B. J., Diaz, M., MacKenzie, E. P., Edstrom, L. V., Hirschstein, M. K. og Snell, J. L. (2004). *The student experience survey: What school is like for me*. WA: Committee for Children.

Furlong, M. og Morrison, G. (2000). The school in school violence: Definitions and facts. *Journal of Emotional and Behavioral Disorders*, 8 (2), 71-82.

Gresham, F. M. og Elliott, S. N. (1990). *The social skills rating system (SSRS)*. Circle Pines, MN: AGS Publishing.

Griffin, R. S. og Gross, A. M. (2004). Childhood bullying: Current empirical findings and future directions for research. *Aggression and Violent behavior*, 9 (4), 379-400.

Hartung, C. M. og Scambler, D. J. (2006). Dealing with bullying and victimization in schools. *Report on Emotional and Behavioral Disorders in Youth*, 6, 77-80.

Hawkins, J. D., Catalano, R. F., Kosterman, R., Abbott, R. og Hill, K. G. (1999). Preventing adolescent health-risk behaviors by strengthening protection during childhood. *Archives of Pediatrics and Adolescent Medicine*, 153, 226-234.

Hawley, P. H. (1999). The ontogenesis of social dominance: a strategy-based evolutionary perspective. *Developmental Review*, 19, 97-132.

Horner, R. H. (2000). Positive behavior supports. *Focus on Autism and other Developmental Disabilities*, 15 (2), 97-105.

Horner, R. H., Sugai, G., Todd, A. W. og Lewis-Palmer, T. (2005). School-wide positive behavior support: An alternative approach to discipline in schools. Í L. Bambara og L. Kern (Ritstjórar), *Individualized supports for students with problem behavior: Designing positive behavior plans* (bls. 359-390). New York: Guilford Press.

<http://bullypolice.org>. Sótt 14. mars 2006.

Lewis, T. J., Sugai, G. og Colvin, G. (1998). Reducing problem behavior through a school-wide system of effective behavioral support: Investigation of school-wide social skills training program and contextual interventions. *School Psychology Review*, 27, 446-459.

Limber, S. P., Maury, N., Allison, J., Tracy, T., Melton, G. B. og Flerx V. (2004). Implementation of the Olweus bullying prevention program in the southeastern United States. Í P. K. Smith, D. Pepler og K. Rigby (Ritstjórar), *Bullying in schools: How successful can intervention be* (bls. 55-80)? Cambridge, England: Cambridge University Press.

Merrell, K., Gueldner, B., Ross, S. W. og Isavaa, D. (væntanlegt 2006). The effectiveness of bullying intervention programs: A meta-analysis. Óbirt.

- Metzler, C. W., Biglan, A., Rusby, J. C. og Sprague, J. R. (2001). Evaluation of a comprehensive behavior management program to improve school-wide positive behavior support. *Education and Treatment of Children*, 24, 448-479.
- Morrison, B. (2002). Bullying and victimization in schools: A restorative justice approach. *Trends and Issues*, 219.
- Mynard, H. og Joseph, S. (1997). Bully victim problems and their association with Eysenck's personality dimensions in 8 to 13 year olds. *British Journal of Educational Psychology*, 67, 51-54.
- Nansel, T. R., Overpeck, M., Pilla, R. S., Ruan, W. J., Simmons-Morton, B. og Scheidt, P. (2001). Bullying behaviors among US youth: Prevalence and association with psychosocial adjustment. *JAMA*, 285, 2094-2110.
- National School Safety Center (1995). *School bullying and victimization*. Malibu, CA: National School Safety Center.
- O'Connell, P., Pepler, D. og Craig, W. (1999). Peer involvement in bullying: Insights and challenges for intervention. *Journal of Adolescence*, 22, 437-452.
- Olweus, D. (1993). *Bullying at school: What we know and what we can do*. Malden, MA: Blackwell Publishing.
- Olweus, D., Limber, S. og Mihalic, S. (1999). Bullying prevention program. Í D. S. Elliott (Ritstjóri), *Blueprints for violence prevention book nine* (bls. 1-79). Golden, CO: Venture Publishing og C&M Press.
- O'Neill, R. E., Horner, R. H., Albin, R. W., Sprague, J. R., Storey, K. og Newton, J. S. (1997). *Functional assessment and program development for problem behavior*. Belmont, CA: Brooks/Cole.
- Osher, D. og Dwyer, K. (2006). *Safe, supportive and effective schools: Promoting school success to reduce school violence. Handbook of school violence and school safety: From research to practice*. Shane Jimerson.
- Pepler, D. J. og Craig, W. M. (1995). A peek behind the fence: Naturalistic observations of aggressive children with remote audiovisual recording. *Developmental Psychology*, 31, 548-553.
- Pepler, D. J., Craig, W., Ziegler, S. og Charach, A. (1994). An evaluation of an anti-bullying intervention in Toronto schools. *Canadian Journal of Community Mental Health*, 13, 95-110.
- Repp, A. C. og Horner, R. H. (1999). *Functional analysis of problem behavior: From effective assessment to effective support*. Wadsworth Publishing.
- Rigby, K. (2002). *New perspectives on bullying*. London: Jessica Kingsley.

- Rigby, K. (2006). What we can learn from evaluated studies of school-based programs to reduce bullying in schools. Í S. R. Jimerson og M. J. Furlong (Ritstjórar), *Handbook of school violence and school safety: From research to practice* (bls. 325-337). Lawrence Erlbaum, Mahwah, New Jersey.
- Roberts, W. B. (2000). The bully as victim. *Professional School Counseling, 4*, 148-156.
- Roland, E. (1993). Bullying: A developing tradition of research and management. Í D. P. Tattum (Ritstjóri), *Understanding and managing bullying* (bls. 15-30). Oxford, England: Heinemann Educational.
- Salmivalli, C (2002). Is there an age decline in victimization by peers at school? *Educational Research, 44*, 269-277.
- Schwartz, D. og Gorman, A. H. (2003). Community violence exposure and children's academic functioning. *Journal of Educational Psychology, 95*, 163-173.
- Sprague, J. R. og Horner, R. H. (2006). Schoolwide positive behavior supports. Í S. R. Jimerson og M. J. Furlong (Ritstjórar), *The handbook of school violence and school safety: From research to practice*. Mahway, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, Inc.
- Slee, P. T. og Rigby, K. (1993). The relationship of Eysenck's personality factors and self-esteem to bully/victim behavior in Australian school boys. *Personality and Individual Differences, 14*, 371-373.
- Smith, P. K. og Brain, P. (2000). Bullying in schools: Lessons from two decades of research. *Aggressive Behavior, 26*, 1-9.
- Smith, P. K. og Ananiadou, K. (2003). Interventions to reduce school bullying. *Canadian Journal of Psychiatry, 48* (9), 591-599.
- Smith, P. K. og Sharp, S. (ritstjórar). *School bullying: Insights and perspectives*. London: Routledge.
- Smokowski, P. R. og Kopasz, K. H. (2005). Bullying in school: An overview of types, effects, family characteristics and intervention strategies. *Children and Schools, 27*, 101-110.
- Soutter, A. og McKenzie, A. (2000). The use and effects of anti-bullying and anti-harassment policies in Australian schools. *School Psychology International, 21*, 96-105.
- Sugai, G., Horner, R. H., Dunlap, G., Hieneman, M., Lewis, T. J., Nelson, C. M., Scott, T., Liaupsin, C., Sailor, W., Turnbull, A. P., Turnbull, H. R., Wickham, D., Wilcox, B. og Ruef, M. (2000). Applying positive behavior support and functional behavioral assessment in schools. *Journal of Positive Behavior Interventions, 2*, 131-143.

Swearer, S. M. og Espelage, D. L. (2004). A social-ecological framework of bullying among youth. *Bullying in American schools: A social-ecological perspective on prevention and intervention*. NJ: Mahwah.

Todd, A. W., Lewis-Palmer, T., Horner, R. H., Sugai, G., Sampson, N. K. og Phillips, D. (2003). *The school-wide evaluation tool: SET implementation manual*. University of Oregon.

U.S. Department of Health and Human Services (2001). *Youth violence: A report of the surgeon general*. Rockville, MD: U.S. Department of Health and Human Services.

Walker, H. M., Horner, R. H., Sugai, G., Bullis, M., Sprague, J. R., Bricker, D. og Kaufman, M. (1996). Integrated approaches to preventing antisocial behavior patterns among school-age children and youth. *Journal of Emotional Behavior Disorders*, 4 (4), 194-209.